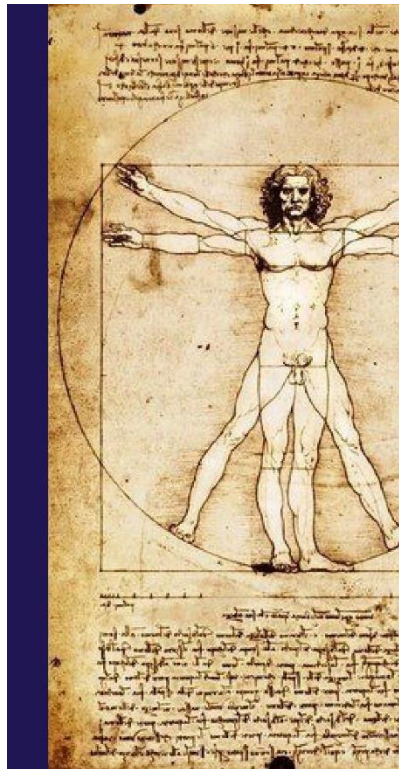

Bijlage bij het hoorcollege *Humanisme*

HUMANISME

EEN HOORCOLLEGE OVER
VRIJDENKEN, ATHEÏSME,
MORAAL EN POLITIEK

door Paul Cliteur

Inhoudsopgave

[Paul Cliteur](#)

[College 1. Atheïsme](#)

[College 2. Vrijdenken](#)

[College 3. De scheiding van moraal en religie](#)

[College 4. De scheiding van kerk en staat](#)

[Aanbevolen literatuur](#)

[Colofon](#)

Paul Cliteur

Prof. dr. Paul Cliteur is als hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap verbonden aan de Universiteit van Leiden. Hij studeerde filosofie en rechten aan respectievelijk de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit. Hij is actief binnen de Humanistische beweging. Tussen 1993 en 1995 was hij voorzitter van het Humanistisch Verbond. Paul Cliteur heeft vele werken op zijn naam staan, waaronder

Geschiedenis van het Humanisme en *God houdt niet van vrijzinnigheid*.

Synopsis van het hoorcollege *Humanisme*

In deze serie wordt een beeld gegeven van het humanisme aan de hand van vier thema's die in de humanistische traditie een belangrijke rol spelen: atheïsme, vrijdenken, de scheiding van moraal en religie en het ideaal van de religieus neutrale staat. Het is niet zo dat elke humanist evenveel enthousiasme zal opbrengen voor alle vier deze thema's, maar men kan wel zeggen dat alle vier deze thema's in de humanistische traditie een zekere aanhang kennen. Daarbij is het derde thema, de scheiding van moraal en religie, het belangrijkste. Het geeft aan dat men een moreel goed leven kan leiden zonder geloof in God of zonder oriëntatie op een religie. Moraal staat op zichzelf. Men noemt dat ook wel het leerstuk van de autonomie van de moraal. Die autonomie van de moraal is de "kern" van het humanisme.

College 1. Atheïsme

In het eerste college, over atheïsme, wordt eerst een beeld gegeven van het humanisme in het algemeen. Men kan het humanisme typeren aan de hand van een bepaald mensbeeld. De humanist denkt dat we de mens kunnen begrijpen door te reflecteren op de typisch menselijke natuur. Om zicht te krijgen op die menselijke natuur of op dat specifiek menselijke ging men vaak in de leer bij schrijvers uit de klassieke oudheid (Erasmus deed dat o.a.).

In de 19e en 20ste eeuw heeft het humanisme zich echter ook gepresenteerd als een bepaalde filosofie. In Duitsland was het verbonden met de vroege geschriften van Karl Marx. In de Verenigde Staten traden verschillende stromingen op de voorgrond, zoals die van Irving Babbitt en John Dewey. In Groot-Britannië werd het pragmatisme van F.C. Schiller aangeduid als humanisme. En in Frankrijk tenslotte is de term "humanisme" bekend geworden omdat Jean Paul Sartre zijn existentialisme als een humanisme presenteerde. Tijdens de colleges wordt echter geen historisch overzicht van het humanisme gepresenteerd, maar een behandeling van de vier thema's gegeven.

Eerst dus het atheïsme. Atheïsme roept vaak negatieve associaties op. Het zou een pretentieuze positie zijn ("te kunnen bewijzen dat God niet bestaat"). Het zou zelotistisch zijn ("proberen anderen te overtuigen"). Het zou materialistisch zijn ("alles is materie voor een atheïst"). Het zou nogal gelijkhebberig zijn. Maar is dat wel juist? Gaat het hierbij niet om vooroordelen over het atheïsme? In het college wordt atheïsme omschreven als a-theïsme. Dat wil zeggen: het is de ontkenning van het theïsme. Theïsme, het gemeenschappelijk godsbeeld van jodendom, christendom en islam, gaat uit van het bestaan van een god met bepaalde eigenschappen. Die god is volkomen goed, almachtig, persoonlijk, heilig en hij heeft de wereld geschapen. Een dergelijke god noemen theïsten "God" (met een hoofdletter dus).

Een a-theïst denkt dat de argumenten voor het bestaan van die god niet steekhoudend zijn. Eeuwenlang is deze positie taboe geweest en op het aanhangen daarvan stonden draconische straffen (de doodstraf). Helaas is dat in een groot deel van de wereld nog steeds het geval, zoals het leven van een schrijver als Taslima Nasrin uit Bangladesh duidelijk maakt.

Atheïsme wordt ook gecontrasteerd met concurrerende posities. Wanneer men het atheïsme omschrijft als een a-theïsme is geen ruimte voor een derde positie tussen theïsme en atheïsme. Vaak wordt die derde positie als een genuanceerd tussenstandpunt aangeprezen. Men spreekt wel van "agnosticisme". De agnost wijst zowel het theïsme als ook het atheïsme af. Immers men kan niet bewijzen dat God bestaat, maar ook niet dat hij niet bestaat. Wat overblijft is een als "bescheiden" aangeprezen "agnosticisme".

In het college wordt betoogd dat die veronderstelling berust op een misverstand, namelijk een semantische kunstgreep van de agnost. De agnost weigert een omschrijving van God te geven of hij hanteert een zo vaag godsbeeld dat daarover inderdaad niets te zeggen valt. Maar het godsbeeld van het theïsme is betrekkelijk duidelijk omlind en men kan daartegenover een positie bepalen (hetzij bevestigend, hetzij afwijzend). Men kan bijvoorbeeld een discussie voeren over de vraag of de verschillende eigenschappen van God verenigbaar zijn (hoe verhoudt God's almacht zich tot het kwaad in de wereld?).

De agnost weigert dat te doen, omdat hij zich in feite niet wil verdiepen in de discussie tussen theïsme en atheïsme. Is de agnost geen intellectuele luiwammes? Tegenover de agnost wordt ook betoogd dat hij praktisch zich op geen enkele manier engageert aan het standpunt dat hij met de mond belijdt. Bidt hij wel eens voor het eten? Gaat hij wel eens naar de kerk? Vaak doet de agnost niets dat hem onderscheidt van de atheïst, behalve dan stellen dat het zou toch kunnen dat ...

College 2. Vrijdenken

Het tweede college gaat over het vrijdenken. Wat is vrijdenken? Het vrijdenken kan worden getypeerd aan de hand van twee pijlers. De eerste is dat godsdienst niet alleen een factor is ten goede, maar ook ten kwade. De tweede is dat vrijheid van meningsuiting een belangrijk ideaal is. Ten aanzien van het eerste punt wordt uitvoerig stilgestaan bij de vraag waarom mensen religie niet kunnen zien als een bron van kwaad. Het is toch zo duidelijk. Om religie zijn oorlogen gevoerd, kruistochten georganiseerd, mensen vermoord op (vermeend) goddelijk bevel – hoe valt te verklaren dat religie (ook bij niet-gelovigen) zo'n hardnekkig goede reputatie kan houden?

Dat heeft daarmee te maken dat mensen religie niet bestuderen als een sociaal verschijnsel, maar in een sterk geïdealiseerde vorm. Wat een gelovige over religie denkt is even objectief als wat een liefhebbende vader over zijn dochter denkt. Wat zich lijkt aan te dienen als een schaduwzijde van religie wordt onmiddellijk "verklaard" als een manifestatie van iets anders: mensen hebben de "religie" bijvoorbeeld niet goed begrepen. Op die manier is een religieus terrorist niet "echt" religieus, maar is een "gevaarlijke gek", een gemarginaliseerde figuur of iemand die wanhopig is geworden door de kritiek op zijn godsdienst in een gesecculariseerde wereld. Alles wordt aangevoerd als oorzaak van de problemen, maar nooit religie zelf.

Vrijdenkers zijn van mening dat we ook voor de negatieve kanten van religie aandacht moeten hebben. Een probleem is dan wel: om die negatieve kanten te kunnen belichten heb je vergaande vrijheid van meningsuiting nodig. Als kritiek op godsdienst niet mag van de staat (bijvoorbeeld door het verbod op godslastering) of te gevaarlijk is (denk aan het vermoorden van schrijvers vanwege hun kritiek op godsdienst) dan zal het niet mogelijk zijn de wereld de bevrijden van de negatieve manifestaties van religie.

College 3. De scheiding van moraal en religie

Het derde college is gewijd aan de autonomie van de moraal. Men kan ten aanzien van de legitimatie van de moraal twee standpunten innemen. Het ene is het standpunt van de theonomie of de goddelijke bevelstheorie van de moraal. Moreel goed is dan wat God heeft voorgeschreven. Moreel verkeerd is wat God heeft verboden. Deze goddelijke bevelstheorie sluit nauw aan bij het theïstisch godsbegrip en harmonieert dus goed bij een bepaalde traditie binnen jodendom, christendom en islam.

De goddelijke bevelstheorie heeft echter schaduwkanten. Deze worden belicht aan de hand van het verhaal van Abraham die de opdracht krijgt zijn eigen zoon te offeren. Was Abraham moreel gehouden dat te doen? Volgens de goddelijke bevelstheorie wel, immers de wil van God is per definitie goed. Deze goddelijke bevelstheorie is populair omdat het een ondubbelzinnig en niet subjectief criterium aanreikt om uit te maken wat moreel geboden is. Maar de theorie heeft ook nadelen. Allereerst: we leven in een pluriforme samenleving waarin niet meer één religie aangeeft wat moreel goed is. Omdat die religies elkaar tegenspreken verschaft de goddelijke bevelstheorie geen oriëntatiekader. Twee: de theorie maakt van de wil van God iets willekeurigs. God had ook de Tien anti-geboden kunnen uitvaardigen: bedrieg elkaar, steel erop los, vermoord elkaar. Dan was dát moreel goed geweest. Drie: als “goed” betekent “bevolen door God”, dan zou een zin als “God is goed” betekenen “God is bevolen door God”. Vier: we kunnen de wil van God niet leren kennen. De heilige geschriften zijn onbetrouwbaar (later opgetekend door mensenhand) en zelfs wanneer God zich in een droom of anderszins tot je wendt kan je altijd blijven twijfelen. Als God zegt “offer je zoon”, hoe weet je dan of je het wel goed verstaan hebt? Zou je niet moeten zeggen: “dat kan God nooit bedoelen”? Maar als je dat laatste zegt, is dan de wil van God niet identiek aan wat je zelf moreel verantwoord acht? En als je dát als richtsnoer neemt, heb je dan in feite de goddelijke bevelstheorie niet ingewisseld voor een andere theorie: die van de autonome ethiek? Tenslotte wordt als bezwaar van goddelijke bevelstheorie behandeld dat deze voert tot een fixatie van de ethiek op een bepaalde fase van haar ontwikkeling. Denk aan de slavernij. Die wordt niet afgewezen in het Oude of het Nieuwe testament. Wie zich dus zou houden aan de bijbelse visie op moraal zou de slavernij niet af kunnen wijzen. Dat is alleen maar anders wanneer men stelt dat in heilige geschriften alles te lezen valt wat men daar maar in wil lezen. Met andere woorden: men stelt zich dan op het standpunt van autonome ethiek.

Een humanist onderschrijft de autonomie van de moraal. Dat wil zeggen dat hij van mening is dat moraal niet kan worden gerechtvaardigd door te verwijzen naar God of zijn openbaring. Het goede is goed in zichzelf en niet omdat het door God wordt gewild of bevolen. De traditie van de autonomie van de moraal is een traditie die begint met Socrates. De Socratische traditie concurreerde met de Abrahamistische traditie (theonomie van de moraal). Die tegenstelling bestaat tot op de dag van vandaag.

College 4. De scheiding van kerk en staat

Het vierde en laatste college is gewijd aan de religieus neutrale staat. Dit wordt ook wel genoemd de scheiding van kerk en staat, maar aan de scheiding van kerk en staat worden zoveel verschillende interpretaties gegeven dat het beter is te spreken van de religieus neutrale staat. De religieus neutrale staat is een staat waarin de staat zelf niet kiest ten gunste of ten nadele van een religie. Die religieus neutrale staat is naar voren gekomen in het werk van de Amerikaanse founding fathers, zoals James Madison. In het vierde college wordt een beeld gegeven van de opvattingen van Madison zoals deze naar voren komen in *The Federalist Papers* (1787) en het *Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments* (1785). Deze opvattingen komen later terug in het eerste amendement bij de Amerikaanse grondwet dat inhoudt dat geen staatskerk zal worden onderhouden en dat de burger vrij is in de keuze van zijn geloof (of ongeloof).

Het ideaal van de religieus neutrale staat wordt gecontrasteerd met andere modellen. Men kan ten aanzien van religie en staat vier modellen onderscheiden. Het eerste is de atheïstische staat. Daarbij probeert de staat religie te bestrijden. Het tweede is de staatskerk. Daarbij kiest de staat voor één specifieke religie. Deze beide benaderingen zijn principieel onjuist, omdat zij de godsdienstvrijheid van de burgers miskennen. Het derde is het model waarbij de staat alle religies op gelijke voet bevordert. Dat model is beter dan de vorige twee, maar het heeft ook bezwaren. Een principieel bezwaar is dat de staat weliswaar niet meer discrimineert tussen de verschillende godsdiensten,

maar wel ten aanzien van ongelovigen. Uit de staatskas worden middelen vrijgemaakt voor het onderhouden van religie (alle religies), terwijl wellicht een aanzienlijk deel van de bevolking daar helemaal geen binding mee heeft. Een probleem van dit model is ook dat het de segregatie in de samenleving bevordert. Men oriënteert zich niet op een idee van nationaal staatsburgerschap, maar op verschillende etnische en religieuze identiteiten. Met name in een tijd en samenleving waarin het gevoel van eenheid ver te zoeken is, heeft dit model gevaarlijke kanten.

Het vierde model is dat van de religieus neutrale staat. Dat is het model dat de Amerikaanse founding fathers ontwikkelden en dat de Fransen verdedigden onder de naam van "laïcité". Dit is het beste model van kerk/staatverhoudingen of het beste model over de verhouding van religie en staat.

Het college wordt afgesloten met een beschouwing over de opvattingen van de Amerikaanse president Bush, de Britse premier Blair en de Iraanse president Ahmadinejad. Deze drie wereldleiders schenden alle drie de principes van de religieus neutrale staat, omdat hun toespraken doorspekt zijn met religieuze verwijzingen. Ook laten zij zich bij grote beslissingen (de inval in Irak, het bouwen van een kerncentrale) leiden door apocalyptische religieuze voorstellingen.

Aanbevolen literatuur

Cliteur, Paul, en Dooren, Wim van, red., *Geschiedenis van het humanisme*, Boom, Meppel/Amsterdam 1991

Cliteur, Paul, *God houdt niet van vrijzinnigheid. Verzamelde columns en krantenartikelen 1993-2004*, Bert Bakker, Amsterdam 2004

Harris, Sam, *Van God los*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2007

Helm, Paul, ed., *Faith & Reason*, Oxford University Press, Oxford/New York 1999

Laïcité et République, Rapport au Président de la République, Commission présidée par Bernard Stasi, La Documentation française, Paris 2004

McTaggart, John M.E., *Some Dogma's of Religion, With an Introduction by C.D. Broad*, Thoemmes Press, Bristol 1997 (1906)

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname	Sandro Ligtenberg (Utrecht, mei 2008)
Stem Inleiding	F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro	Cok Verweij
Mastering	Frits de Bruijn
Vormgeving	Floor Plikaar

© Hoorcollege Copyright 2008 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 989 5
NUR 715, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.